

Krisis

Tijdschrift voor actuele filosofie

MERIJN OUDENAMPSEN

DE REVOLTE VAN NIEUWRECHTS
NEOCONSERVATISME EN POSTPROGRESSIEVE POLITIEK

Krisis, 2013, Issue 1

www.krisis.eu

‘Terwijl de linkse intellectuelen hun leegte peilden, hun wonden likten en vervielen in postmoderne bescheidenheid (door sommigen aangeduid als “zelfhaat”), hebben rechtse intellectuelen de profetenmantel opnieuw omgeslagen, zich hullend in de waarheid en rechtvaardigheid van de westerse cultuur met haar “ononderhandelbare” kernwaarden’
– Dick Pels (2010, 94)

Introductie

In dit essay wordt de ontstaansgeschiedenis verkend van de postprogressieve politiek, een inmiddels dominante geestesgesteldheid in de Nederlandse samenleving.¹ De opkomst van het postprogressieve denken is het resultaat van een succesvolle en nog immer op volle toeren draaiende conservatieve revolte tegen de progressieve consensus uit de late jaren zestig en zeventig. Deze tegenstroming, zo stel ik, kent een ambigu en paradoxaal karakter. Het afgeven op de jaren zestig, de linkse kerk en de babyboomgeneratie gaat gepaard met borstklopperij over de Hollandse tolerantie en het verlichte, moderne karakter van de Nederlandse samenleving. Bepaalde progressieve waarden die hun intrede deden in de jaren

zestig en zeventig – in het bijzonder vrouwenrechten, homorechten, individualisme en secularisme – worden in het postprogressieve discours omarmd en gepresenteerd als een vanzelfsprekend en onlosmakelijk deel van de Nederlandse cultuur. Opmerkelijk is dat deze verworvenheden daarbij losgekoppeld worden van de politieke bewegingen die bovengenoemde transformaties hebben bevochten en in gang hebben gezet. Sterker nog, de emancipatiebewegingen en de generatie die de motor daarvan vormde, de babyboomers, zien zichzelf verketterd en zelfs gehaat. Een belangrijk element hierin is dat het postprogressieve discours emancipatie presenteert als een afgerond proces: het wijst feminisme, vakbondsactivisme en antiracisme van de hand als overbodige en verouderde verschijnselen die hun nut hebben vervuld. Met als gevolg dat kritiek over seksisme, economische ongelijkheid en racisme in het huidige publieke debat met een geïrriteerd schouderophalen wordt ontvangen als een verouderde vorm van politieke correctheid. Nederland is immers in de kern van zijn wezen ‘verlicht’, ‘tolerant’ en ‘sociaal rechtvaardig’; iedereen die dat niet zo ervaart krijgt naar het hoofd geslingerd ‘zuur’ te zijn, ‘humorloos’ of ‘overgevoelig’. Het postprogressieve discours assimileert zo progressieve waarden zonder het bijbehorende vooruitgangsideaal over te nemen. Het idee van een fluctuerende maar aanhoudende progressie op het gebied van sociale gelijkheid en burgerlijke vrijheden is vervangen door cultuur-essentialisme²: progressiviteit krijgt een statisch karakter toebedeeld, het is ingebakken in de Nederlandse cultuur, iets wat vooral behouden moet blijven en verdedigd moet worden tegen bedreigingen van buitenaf. Verlichtingswaarden worden als trofeeën ingezet om de eigen cultuur superieur te verklaren ten opzichte van de islam. Waarden die zo ontdaan worden van hun universele karakter en op gespannen voet komen te staan met het verlichtingsdenken zelf, dat zich immers beroept op de transversale kracht van de rede om culturen te overbruggen.

Laat ik een concreet voorbeeld erbij nemen. Exemplarisch voor de dubbelzinnigheid van het postprogressieve discours is de integratienota van Donner (SZW 2011). ‘De grondtonen die het maatschappelijk leven bepalen in Nederland zijn historisch gevormd’, zo stelt de nota. Deze ‘vormen herkenningspunten die veel Nederlanders delen en die niet opgegeven kunnen worden’. Dit leest als een klassiek conservatief, organicistisch gemeenschapsdenken dat uitgaat van het behoud van overgeleverde his-

torische structuren. De nota gaat echter verder en identificeert de Nederlandse kernwaarden als volgt: 'vrijheid, verantwoordelijkheid, gelijkwaardigheid, tolerantie en solidariteit'. 'Die kernwaarden', zo vervolgt de nota, 'vloeiën voort uit respect voor de waardigheid en gelijkwaardigheid van ieder mens.' Dit leest als een progressief, universalistisch verlichtingsdenken dat uitgaat van abstracte principes; principes die in de geschiedenis bijna per definitie zijn gemobiliseerd tegen de eerdergenoemde historische structuren in. We zien hier de typisch conservatieve denkbeweging: de nota culturaliseert en historiseert progressieve kernwaarden, en ontleemt ze zo hun universele karakter. Er is niets in de nota te vinden over het bestaan van structurele achterstanden waar etnische minderheden mee te kampen hebben, noch over discriminatie op de arbeidsmarkt. De nota mobiliseert zo progressieve waarden voor conservatieve doeleinden: het in stand houden van structurele ongelijkheden die worden afgeschoven op de minderwaardige cultuur van minderheden en hun gebrekkige integratie in de 'superieure' Nederlandse cultuur van menselijke 'gelijkwaardigheid'. De nota heeft aldus een conservatieve kern, verpakt in een progressieve huls, wat kenmerkend is voor het postprogressieve discours.

De conservatieve omarming van progressieve verworvenheden heeft niet alleen een paradoxaal, maar tevens een zeer selectief karakter: op het gebied van milieu, cultuur, internationalisme, economie, arbeidsethiek, ontwikkelingshulp, terrorisme, immigratie, misdaadbestrijding en sociaal beleid heeft de postprogressieve politiek een meer klassieke conservatieve signatuur en bestrijdt zij actief progressieve waarden. Op zeer succesvolle wijze welteverstaan, want de progressieve agenda heeft op bijna al deze gebieden de aftocht moeten blazen. In wat volgt, zal ik het paradoxale karakter van de postprogressieve politiek pogen te verklaren vanuit de opkomst van een nieuw conservatisme, dat geïnspireerd is op het neoconservatieve gedachtegoed.

I De breuk

De observatie dat zich in de jaren nul een belangrijke breuk heeft voorgedaan in de Nederlandse politieke cultuur wordt inmiddels tot de dooddoeners van het publieke debat gerekend. Een land dat zichzelf zag als een

baken van internationalisme en vrijzinnigheid ontwikkelde zich in kort tijdsbestek tot de Europese voorhoede van de politieke wederopleving van nationalistisch en anti-immigratiesentiment. Deze breuk, gelegitimeerd met een beroep op verlichtingswaarden, kende vanaf het begin een contradictoair karakter dat een duidelijke karakterisering van de omslag heeft bemoeilijkt.

De interpretatie van deze ruptuur heeft zich hoofdzakelijk langs vrij simplistische schema's en denkkaders voltrokken, waardoor er gek genoeg twee compleet tegenovergestelde visies over het huidige tijdsgewricht naast elkaar konden blijven bestaan. Aan de ene kant de analyses die de opkomst van nieuwrechts zagen als een eenduidige conservatieve restauratie, een terugkeer naar het verleden: naar de spruitjeslucht van de jaren vijftig of erger nog, naar de bruine walm uit de jaren dertig. Aan de andere kant de analyses die vooral het progressieve karakter van de nieuwrechtse politiek hebben benadrukt.

Zo beschrijft Jos de Beus het opkomende conservatisme in Nederland als een beweging die 'actief vorm geeft aan de manifeste behoudzucht in de huidige publieke opinie' (De Beus 2006, 221). De gelijkstelling van conservatisme met behoudzucht vinden we ook bij Willem Schinkel, die de Nederlandse samenleving beschrijft als een 'museum' waar een 'gerontocratie' heerst die zich uit in een 'verstard denken'. Een denken 'dat alleen door kan gaan op gebaande paden, dat ideologisch uitgeput is en geen jeugdigheid van geest meer heeft' (Schinkel 2012, 31). Een toonbeeld van de daarmee contrasterende visie is Jan Willem Duyvendak, die bijna als in een soort bezweringsformule schrijft over 'een eensgezinde, vooruitstrevende natie', waarmee hij bedoelt dat 'welhaast het gehele autochtone politieke spectrum in Nederland zich achter progressieve waarden schaaft' (Duyvendak 2004, 11). De huidige politieke polarisatie komt volgens deze visie voort uit een 'vooruitstrevende meerderheid' die zich verzet tegen 'een als conservatief-religieus gepercipieerde minderheid' (Houtman en Duyvendak 2009, 96). Een dergelijke uitspraak lijkt enkel houdbaar na een aanzienlijke reductie van de betekenis van begrippen als 'vooruitstrevendheid' en 'progressieve waarden'. Het tegenovergestelde geldt voor de stelling dat 'de conservatieve positie niet politiek [wordt]

gearticuleerd' (Duyvendak 2004, 11). Kennelijk kan conservatisme enkel bestaan als maximumprogramma.

In dit essay wordt een alternatieve interpretatie naar voren geschoven. Ik zal stellen dat nieuwrechts een nieuwe, gemuteerde vorm van conservatisme in Nederland heeft ontwikkeld door leentjebuurt te spelen en enkele van de belangrijkste progressieve verworvenheden uit de jaren zestig en zeventig in haar programma op te nemen. Een programma dat desalniettemin overwegend conservatief van karakter en uitwerking is. De inhoud van deze nieuwe conservatieve politiek duid ik aan met de term postprogressief, waarmee enkele lijnen van continuïteit en affiniteit worden aangegeven met het progressieve project, terwijl tevens een veelomvattende breuk wordt geïmpliceerd.

Zoals hiervoor aangegeven, kenmerkt dit postprogressieve conservatisme zich hoofdzakelijk door twee elementen. 1. Een paradoxale assimilatie van een selecte reeks progressieve waarden – hoofdzakelijk vrouwenrechten, homorechten, secularisme en individualisme – die worden geculturaliseerd en gehistoriseerd. De waarden krijgen een statisch karakter toebedeeld en worden losgekoppeld van het bijbehorende vooruitgangstreven, alsmede de concrete inspanningen en bewegingen waar ze uit zijn voortgekomen. 2. De actieve bestrijding van de progressieve consensus op bijna alle andere terreinen: milieubescherming, cultuurbeleid, internationalisme, economie, arbeidsethiek, ontwikkelingshulp, terrorisme, immigratie, misdaadbestrijding en sociaal beleid. Op al deze gebieden zagen we de afgelopen jaren een beweging in het publieke debat naar meer conservatieve opvattingen.

De structuur van dit essay is als volgt. Eerst zullen wat inleidende opmerkingen worden gemaakt om het argument in dit essay te positioneren in de bredere literatuur. Vervolgens wordt de opkomst van nieuwrechts en het neoconservatisme geschetst in de Verenigde Staten, waarna ik enkele kernelementen van het neoconservatisme eruit licht die een rol hebben gespeeld in de Nederlandse context. Ten slotte zal ik aan de hand van een analyse van het gedachtegoed van Pim Fortuyn proberen te laten zien hoe op basis van de inspiratie van het neoconservatisme een politiek is ontwikkeld die we kunnen kenmerken als postprogressief.

II De *backlash*-these

Aangezien deze interpretatie zich op een aantal terreinen buiten de bestaande Nederlandse denkkaders bevindt, is het noodzakelijk hier te openen met vijf korte positiebepalingen.

Allereerst is mijn interpretatie geïnspireerd op het werk van Angela McRobbie (2004, 2009) over het postfeminisme en bouwt deze voort op haar these van een 'gecompliceerde' conservatieve *backlash*. In het midden van de jaren zestig komt in de Verenigde Staten nieuwrechts op, een conservatieve tegenbeweging gedreven door onvrede over de opkomst van nieuwlinks en de impact van de zogenaamde nieuwe sociale bewegingen: het feminisme, de burgerrechtenbeweging, de vredesbeweging, de milieubeweging en de homorechtenbeweging. Een van de eerdere en meer uitvoerige analyses van deze conservatieve reactie vindt plaats op het gebied van de vrouwenbeweging. Verschillende Amerikaanse feministische auteurs ontwikkelen de *backlash*-these (Stacey 1985, Faludi 1992, Duggan 2003), beschreven door Susan Faludi als een gecoördineerde, conservatieve respons om de verworvenheden van het feminisme te ondergraven. Het werk van Angela McRobbie is een vertaling van deze *backlash*-literatuur naar de Europese en Britse context, waar de conservatieve tegenbeweging in mindere mate een eenduidig conservatief-christelijk stempel draagt. Daarnaast is het een nuancerend waarin de vernieuwende elementen van de *backlash* worden benadrukt: de conservatieve tegenbeweging verzet zich niet enkel tegen het feminisme, zij is er niet op uit de tijd simpelweg terug te draaien. Nee, de conservatieve tegenstroom neemt de meest algemeen geaccepteerde vormen van vrouwenemancipatie over om des te effectiever de rest van het feministische programma te kunnen bestrijden als overbodig en verouderd. Zodoende stelt McRobbie dat deze ontwikkeling het beste begrepen kan worden als een 'gecompliceerde *backlash*' tegen het feminisme. Het resultaat daarvan duidt zij aan met de term postfeminisme:

'Post-feminism positively draws on and invokes feminism as that which can be taken into account, to suggest that equality is achieved, in order to install a whole repertoire of new meanings which emphasise that it is no longer needed, it is a spent force. Post-feminism encompasses the exis-

tence of feminism as at some level transformed into a form of Gramscian common sense, while also fiercely repudiated, indeed almost hated. The “taken into accountness” permits all the more thorough dismantling of feminist politics and the discrediting of the occasionally voiced need for its renewal’ (McRobbie 2009, 12).

In Nederland, zo is mijn stelling, heeft een vergelijkbare gecompliceerde reactie plaatsgevonden, waarbij op een aantal sleutelgebieden progressieve verworvenheden uit de jaren zestig en zeventig zijn geassimileerd door een conservatieve tegenbeweging. Het is een legitieme vraag of we in het geval van een dergelijk heterogeen en gemuteerd conservatisme nog steeds van conservatisme kunnen spreken, ware het niet dat een dergelijke vernieuwende en heterogene praktijk niet zozeer de uitzondering vormt in het conservatisme maar eerder de regel is.

Daarmee zijn we aangekomen bij de tweede positiebepaling. Ik baseer mijn argument op een ‘situationele’ interpretatie van het conservatisme, onder meer te vinden bij Corey Robin (2011), Samuel Huntington (1957), Karl Mannheim ([1925] 1986) en wat Nederland betreft de analyses van H.W. von der Dunk (1975, 1976) en E.H. Kossmann (1981). De hoofdstroom van de conservatieve traditie, gezien vanuit dit perspectief, kenmerkt zich niet door starre behoudzucht, maar juist door een contingentie, vernieuwende politiek waarbij regelmatig ideeën van de progressieve tegenstander worden ontvreemd en toegeëigend. Met gevoel voor dialectiek eigen aan een Duits *immigré*, beschrijft Von der Dunk dit als ‘het dubbelaspect van elke geestelijke stroming, die altijd tegelijkertijd voortzetting én negatie is van de stroming waar ze zich tegen richt’ (Von der Dunk 1976, 89). Conservatisme is volgens deze auteurs bij uitstek een *backlash*-ideologie, een filosofie van strijd.

Een derde positiebepaling betreft het Nederlandse conservatisme. Ik schaar me daarbij achter de lezing van Von der Dunk (1975, 1976). In tegenstelling tot auteurs die de afwezigheid van een conservatieve traditie in Nederland benadrukken, ziet Von der Dunk het conservatisme juist als een alomtegenwoordige en continu werkzame kracht. Door het ontbreken van een feodaal-agrarische traditie in het verleden heeft het conservatisme zich nooit weten te organiseren tot een eigen partij. Dit heeft tot

gevolg gehad dat het conservatisme zich meer verspreid manifesteert in Nederland, en zowel meer eclectisch van karakter dan elders, als stedelijker en volksmer van aard is:

‘Zoals tot diep in de achttiende eeuw revolutionaire denkbeelden een conservatieve verpakking meekregen, zo geeft men vandaag eventuele conservatieve denkbeelden graag een progressieve verpakking mee. Wanneer in Nederland het conservatisme zich niet vermag te organiseren, waarbij de hier behandelde afwezigheid van een feodaal-agrarische traditie in het verleden als voornaamste oorzaak moet worden aangewezen, dan zal het zich op andere wijze binnen de diverse partijen en groeperingen doen gelden, waarbij niet alleen de liberalen maar ook de socialisten n-lens volens gedwongen zouden kunnen worden een conservatieve en conserverende functie uit te oefenen naast de confessionelen. De scheidslijnen lopen al lang dwars door de partijen heen; het sterkste bewijs dat conservatisme continu werkzaam is, in telkens andere maskers en costumeringen ongetwijfeld, maar hoe dan ook present’ (Von der Dunk 1975, 37).

Een vierde positiebepaling betreft het begrip nieuwrechts en de verhouding tot de postprogressieve politiek. De bijzondere aard van het conservatisme in Nederland kan mogelijk eveneens als een verklaring dienen voor de late opkomst en het aparte karakter van nieuwrechts in Nederland. In tegenstelling tot de Verenigde Staten en Groot-Brittannië komt er na de progressieve hoogtij van de jaren zestig en zeventig geen overtuigende traditioneel ingekleurde tegenreactie op gang in Nederland (De Beus 2006, 223). Als met Fortuyn dan alsnog een conservatief moment aanbreekt, is deze tegenreactie niet traditioneel van karakter: klassiek confessionele thema’s als abortus, vrouwenrechten, homorechten en euthanasie staan niet ter discussie. Nieuwrechts in Nederland onderscheidt zich dan ook van nieuwrechts in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië doordat het in veel grotere mate progressieve waarden heeft geïncorporeerd. Vandaar dat ik de *inbound* van de politiek van nieuwrechts in Nederland kenschets met de term postprogressief, om zo het aparte karakter te markeren ten opzichte van de internationale nieuwrechtse stromingen.

Verder is de nieuwrechtse politiek in Nederland, net als het nieuwrechtse *fusionism* in de Verenigde Staten en het Britse nieuwrechts onder That-

cher, geen eenduidige en coherente politieke stroming. Het is eerder een complex amalgaam van verschillende elementen die op sommige vlakken met elkaar rijmen en op andere met elkaar in tegenspraak zijn. De kern van de nieuwrechtse politiek bestaat uit een bij tijden nogal schurende convergentie tussen het neoliberale en (neo)conservatieve gedachtegoed (Brown 2006, Nash [1976] 2006). Het neoconservatisme in Nederland is op zijn beurt weer geschraagd op een ongebruikelijke tactische fusie van ‘militante atheïsten’ en ‘christelijk geïnspireerden’ (Pels 2010, 93). Vanwege het gebrek aan ruimte zal in dit essay de focus liggen op de neoconservatieve bronnen van de huidige politiek. Het Nederlandse neoliberalisme laat ik voor een latere uitwijding.³

Een vijfde positiebepaling ten slotte betreft de relatie tot het rechtspopulisme. Het analyseren van de politieke ontwikkelingen in de laatste decennia met begrippen als nieuwrechts, neoconservatisme en postprogressivisme leidt tot een fundamenteel andere blik op de omslag sinds Fortuyn dan we in de Nederlandse academie gewend zijn. De opkomst van nieuwrechts is tot op heden voornamelijk gezien vanuit het denkkader van het rechtspopulisme.⁴ Dit is allereerst een zeer onnauwkeurige ideologische categorisering die allerlei nieuwrechtse figuren (Hirsi Ali, Bolkestein, Spruyt) uitsluit die een sleutelrol hebben gespeeld in de formulering van de nieuwrechtse politiek. Daarnaast gaan de populismestudies overwegend uit van een reflectief verklaringsschema: de opvattingen van Fortuyn en Wilders worden in dit type onderzoek gezien als een reflectie van de veranderende politieke opinies van de bevolking (Oudenampsen 2012). Politici en opiniemakers worden zelf weinig politiek handelingsvermogen toegekend in het formuleren, verspreiden en acceptabel maken van ideeën. Een dergelijke categorisering heeft tevens een blind oog voor de strategische allianties die zich gevormd hebben tussen neoliberale en neoconservatieve politiek, wat haar hegemonische kracht heeft bepaald. Vanzelfsprekend wijkt de hier ontwikkelde interpretatie tevens af van benaderingen die het rechtspopulisme met het fascisme in verband brengen.

III Nieuwrechts en neoconservatisme

Het neoconservatisme heeft een sleutelrol gespeeld in de opkomst van nieuwrechts in de Verenigde Staten en heeft tevens als een belangrijke inspiratie gefungeerd voor nieuwrechts in Nederland. In deze paragraaf wordt de opkomst van nieuwrechts en het neoconservatisme in de Verenigde Staten beschreven en worden vervolgens enkele kernelementen van het Amerikaanse neoconservatisme verkend die in de Nederlandse politiek een rol zijn gaan spelen.

Zoals eerder vermeld is nieuwrechts in de Verenigde Staten ontstaan als een conservatieve tegenbeweging, een reactie op de politieke terreinwinst die nieuwlinks wist te boeken in de jaren zestig en zeventig. Uitgaande van de postmaterialistische hypothese van Inglehart zouden we kunnen stellen dat nieuwrechts, in navolging van nieuwlinks, een beweging is die zich bovenal uit op het immateriële vlak. De kern van de nieuwrechtse agenda, volgens deze visie, is de verdediging van traditionele waarden (de verdediging van het huwelijk, de strijd tegen abortus, de oorlog tegen drugs en criminaliteit etc.). Het probleem van een dergelijke analyse is echter dat deze een nogal misleidend en simplificerend beeld schetst omdat materiële belangen moeilijk los gedacht kunnen worden van de immateriële agenda.⁵ Een beter uitgangspunt voor een analyse is de breedgeaccepteerde observatie dat nieuwrechts een conservatieve fusiebeweging is die traditionalisten, libertariërs en anticommunisten bij elkaar heeft gebracht (Renema 2012, Nash [1976] 2006). Enigszins simplificerend kunnen we stellen dat de traditionalisten staan voor het traditionele burkeaanse en christelijke conservatisme; de libertariërs voor het anti-étatistische en neoliberale denken (à la Hayek en Friedman); en dat de anticommunisten overwegend neoconservatieven zijn: een heterogene, seculiere intellectuele beweging die op rechts is beland vanwege haar positionering in de Koude Oorlog en de cultuurstrijd van de jaren zestig. Deze fusie vindt allereerst haar beslag in tijdschriften als de *National Review* onder leiding van de bekende conservatief William Buckley. Later zou zij haar weg vinden in de institutionele politiek via het Republikeinse presidentschap van Ronald Reagan. Het neoconservatisme speelt een toonaangevende rol in deze fusiebeweging en fungeert als een soort bindmiddel. In Nederland zijn we gewend het neoconservatisme slechts te associëren met het buitenlands

beleid onder Bush en het idee dat ‘westerse waarden’ met militaire zedingsdrang over de wereld dienen te worden verspreid. Het is echter een doctrine met een veel uitgebreider historie en werkterrein. Ik haal er vier bepalende momenten uit.

Grof gesteld ontstaat het neoconservatisme in de jaren dertig onder overwegend linkse, seculiere, joodse intellectuelen die als voormalige trotskisten een actieve bestrijding van de Sovjet-Unie voorstonden. In de jaren vijftig begint Leo Strauss, een geboren Duitser en vluchteling van het naziregime, school te maken aan de universiteit in Chicago. Zijn filosofie zou gaan dienen als een van de voornaamste inspiratiebronnen voor het Amerikaanse neoconservatisme (Fukuyama 2006, Kristol 1995, 2003). Het denken van Strauss is in belangrijke mate een antwoord op het fascisme, wat hij begreep als een geperverteerde vorm van nihilisme, slechts uit op vernietiging. Om iets tegenover het fascisme te kunnen stellen, zag Strauss dat hij een alternatief moest vinden voor het morele relativisme dat besloten ligt in het denken van Nietzsche en Heidegger. Hij ging in zijn filosofische werk op zoek naar een absolute, transcendente fundering van de westerse moraal, waarvoor hij teruggreep op de klassieke politieke filosofie, in het bijzonder Plato, die in de *Wetten* de noodzaak van een burgerlijke religie benadrukt. Leo Strauss (die zelf niet als neoconservatief wordt gezien vanwege zijn sceptische opvatting wat betreft politieke maakbaarheid) verschaftte zo de filosofische onderbouwing voor het essentialistische gemeenschapsdenken van het neoconservatisme, evenals de bijbehorende vriend-vijandtegenstelling,⁶ wat ertoe leidde dat antiwesterse regimes als een absoluut moreel kwaad werden geconcipieerd. De jaren zestig zijn een derde belangrijk moment. Grondleggers als Irving Kristol en Norman Podhoretz stellen zich tweemaal tegen het libertijnse karakter van nieuwlinks, de perverse effecten van de uitdijning van de verzorgingsstaat en het relativisme dat in hun ogen besloten ligt in het multiculturalisme en de politieke correctheid.⁷ Het is het begin van de *culture wars* die tot op heden de Amerikaanse politiek bepalen, waarbij tevens het progressieve deel der natie tot politiek te bestrijden vijand wordt gebombardeerd. Een laatste belangrijk moment voor het neoconservatisme is als onder de regering Bush de aanslagen van 9/11 plaatsvinden en de neoconservatieven een initiërende rol spelen in de *War on Terror* en de invasie van Irak en Afghanistan. Het islamitisch fundamentalisme neemt nu de plaats in

van het communisme (en fascisme) als mobiliserend vijandsbeeld, waarbij het progressieve deel der natie wordt verweten *soft on terror* te zijn.

Er zijn een aantal kenmerkende elementen in het Amerikaanse neoconservatisme te onderscheiden die een belangrijke funderende rol hebben gespeeld in de formulering van een nieuwrechts gedachtegoed in Nederland. Deze denkbeelden zijn relatief nieuw en onbekend, aangezien het neoconservatisme op onderstaande punten wezenlijk verschilt van de Nederlandse traditie van behoudend, confessioneel conservatisme dat de maatschappij als een organisch gegroeide verscheidenheid concipieert (Von der Dunk 1976, 122). Het proces van selectie, popularisering en vertaling van het neoconservatieve denken naar de Nederlandse context is uitgevoerd door een vrij uitgebreid, diffuus en heterogeen netwerk van intellectuelen, journalisten en politici die (in verschillende gradaties en met variërende diepgang) hebben gedronken uit de neoconservatieve bron: Frits Bolkestein, Hendrik Jan Schoo, Piet Hein Donner, Bart Jan Spruyt, Pim Fortuyn, Martin Bosma, Geert Wilders, Michiel Visser, Afshin Ellian, Leon de Winter, Paul Scheffer⁸, Hans Wansink, Paul Cliteur, Ayaan Hirsi Ali,⁹ Jaffe Vink, Yoram Steim, Hans Jansen, Fleur Jurgens, Thierry Baudet, Luuk van Middelaar, Chris Reutenfrans, Nausicaa Marbe, Gerry van der List, Sylvain Ephimenco, Jos de Beus,¹⁰ Andreas Kinneging, Arend Jan Boekstijn, Ad Verbrugge, Amanda Kluvelde en Uri Rosenthal.¹¹ Sporen van deze injectie van neoconservatieve denkbeelden in de Nederlandse politiek zijn terug te vinden in bijna het gehele politieke spectrum, waaronder in ieder geval de VVD, de PVV, de SGP, het CDA en de PvdA. Ik wil niet stellen dat onderstaande neoconservatieve topoi altijd letterlijk zijn vertaald naar de Nederlandse context. In veelal gewijzigde vorm hebben deze denkbeelden niettemin hun weg gevonden naar de Nederlandse nieuwrechtse politiek en maken daar een bindend bestanddeel van uit.

– Het funderen van de westerse beschaving op cultuurhistorische kernwaarden. Sinds Edmund Burke kenmerkt het conservatisme zich door een denkbeweging waarbij universele waarden worden ingebed in cultuur en traditie. Zo wist Edmund Burke het natuurrecht in zijn denken om te vormen van een transcendente naar een immanente norm. Een norm ‘die zich heeft belichaamd in tradities en instituties en die hun daarmee waarde en belang geeft’ (Spruyt 2003, 35). Het neoconservatisme op zijn beurt

kent een vergelijkbare praktijk van inbedding, maar gaat in tegenstelling tot het klassieke conservatisme uit van transcendente, vaststaande kernwaarden. Het neoconservatisme is overwegend seculier van oorsprong maar kenmerkt zich door een instrumenteel gebruik van religie, verlichtingswaarden dan wel de klassieke cultuur om absolute, transcendente kernwaarden te formuleren voor de westerse cultuur. Dit uit zich onder meer door een beroep op de judeo-christelijke cultuur en in negatieve zin door het verzet tegen het ‘cultuurrelativisme’ van progressieve zijde. Op basis van deze kernwaarden formuleren de neoconservatieven al in de jaren zestig een kritiek op het multiculturalisme, wat zij zien als ‘a war against the West’ (Kristol 1995, 52). Een kritiek die in Nederland nooit helemaal op haar plaats was, maar desalniettemin gretig aftrek heeft gevonden. In navolging van Plato kent het neoconservatisme het onderwijs een belangrijke rol toe in de geestelijke vorming, in dit geval het onderwijzen van Amerikaanse en westerse waarden. Eenzelfde poging de Nederlandse cultuur te gronden in absolute historische kernwaarden vinden we bij talloze Nederlandse conservatieven, bijvoorbeeld bij Kinneging, Cliteur, Fortuyn en Wilders. De poging tot canonvorming in het onderwijs is dan ook een project met sterke neoconservatieve weerklank.

– Een essentialistisch en hiërarchisch cultuurbegrip (Brown 2006, Benhabib 2002). Cultuur wordt gezien als iets wat historisch is overgeleverd, vastomlijnd, statisch en – tot op zekere hoogte – homogeen.¹² Culturen zijn volgens dit cultuurbegrip af te bakenen, vergelijkbaar en in hiërarchieën te ordenen.¹³ Dat uit zich allereerst op internationaal niveau. Het bekendste voorbeeld is Samuel Huntingtons *Clash of civilizations* (1994), waarbij democratie als inherent aan de ‘superieure’ westerse cultuur wordt gezien en als inherent tegenstrijdig aan de ‘inferieure’ islam. In de woorden van Wilders: ‘Islam en democratie zijn onverenigbaar’ (Wilders 2005, 21). De superieure westerse beschaving moet worden verdedigd tegen vijanden van buitenaf en worden opgelegd aan andere culturen. Hierbij hoort een sterke oriëntatie op Israël als een frontlinie van de westerse beschaving in een inherent vijandelijke omgeving. Aangezien het liberalisme te zwak is om in het eigen lijfsbehoud te voorzien, is daarvoor een antiliberaal ‘realisme’ nodig dat de internationale rechtsorde eerder beschouwt als hindernis dan als uitgangspunt (Spruyt 2006, Kristol 1995). Kristol pleit dan ook een ‘affirmation of the national spirit’ en een

‘renascent nationalism’ (Kristol 1995, 367), wat hij afzet tegenover een falend liberaal internationalisme en bijbehorende internationale instituties. In Nederland spelen vergelijkbare thema’s in de context van de Europese eenwording: Het Burgerforum EU, begin 2013, dat pleit voor een referendum over verdere overdracht van nationale bevoegdheden aan de EU, hanteert een vergelijkbaar essentialistisch cultuurbegrip en baseert zich dan ook op ‘onoverbrugbare verschillen in taal, geschiedenis en cultuur’ (Baudet 2013). Verder volgt uit de definitie van cultuur aan de hand van kernwaarden dat er ook binnen een cultuur een kern en een periferie kunnen worden onderscheiden. Dit heeft zijn beslag op het nationale niveau, waarin een culturele kern van *real Americans* wordt afgezet tegen periferische en on-Amerikaanse *latte liberals*. Op vergelijkbare wijze ontwaren neoconservatieven op internationaal niveau in de islam een kern van ware, radicale moslims en een periferie van gematigde moslims, die niet als echte moslims worden gezien (Hirsi Ali 2006, 240).

– Het strategische gebruik van de vriend-vijandtegenstelling in de politiek. Irving Kristol formuleert het als volgt: ‘Statesmen should, above all, have the ability to distinguish friends from enemies’ (Kristol 2003). Vooral geopolitieke tegenstanders, zoals het communisme en later de islam, en in mindere mate de progressieve of linkse politiek worden als vijand aange-merkt. Deze politieke logica vinden we terug bij Fortuyn, die Reagan zijn strategie om zijn vijanden uit te roepen tot ‘het rijk van de duivel’ aanprijst als ‘een zeer succesvolle strategie die beslist voor herhaling vatbaar is’ als het aankomt op de islam (Fortuyn 1997, 37) Bart Jan Spruyt heeft het continu over de vijanden van het Westen, en in het *Conservatief manifest* (Spruyt en Visser 2003) lezen we dat ‘het conservatisme de aartsvijand [is] van het linkse, progressieve denken’. Vergelijkbare retoriek vinden we bij Afshin Ellian (Schuyt 2008), Luuk van Middelaar (2005), Martin Bosma (2011) en Geert Wilders (2005).

– Een voorkeur voor een sterke, moraliserende en straffende overheid. Neoconservatieven keren zich niet tegen de verzorgingsstaat als zodanig, zij zijn ervan overtuigd dat de staat moet worden ingezet voor het realiseren en in stand houden van de morele orde. De neoconservatieve kritiek op de verzorgingsstaat betreft dan ook niet het bestaan van sociale voorzieningen als zodanig. Zij richt zich op vermeend misbruik en op de per-

verse effecten die de progressieve uitbreiding van sociale rechten zou hebben op de daarvan afhankelijke bevolking, in het bijzonder de Afro-Amerikaanse bevolking. Dit komt samen in de these van de zogenaamde *culture of poverty*, verwoord door neoconservatieve intellectuelen als Daniel Patrick Moynihan en Charles Murray (Fukuyama 2006).¹⁴ Typisch in dit discours is het onderscheiden van *deserving poor* die recht hebben op voorzieningen en de *undeserving poor* die er misbruik van zouden maken. Dit gaat samen met een sterke nadruk op *law and order* en de noodzaak van strenger straffen om de juiste moraal op te leggen aan de bevolking. Bart Jan Spruyt schrijft eveneens over een neoconservatieve beweging in Nederland, 'die een fatsoenlijk stelsel van sociale opvang in stand zal houden, maar perverse *incentives* zal verwijderen' (Spruyt 2006, 297). Nederlandse sociologen kennen een zeer vergelijkbare welvaartskritiek als *welfare chauvinism*, dat abusievelijk als een nieuw fenomeen wordt gezien (Van der Waal et al. 2010). Dezelfde soort kritiek is ruim voorhanden in de teksten van Fortuyn en Wilders, wat tevens de paradoxale politieke positionering van de PVV (sociaaleconomisch 'links', cultureel 'rechts') van een politieke logica voorziet. In de Nederlandse publieke opinie is een dergelijke kritiek op de welvaartsstaat het meest uitgebreid verwoord door Theodore Dalrymple en Paul Scheffer, die evenzeer schrijft over een 'cultuur van armoede' (Scheffer 2007, 74). Daarnaast zijn er analyses als *Het Marokkanendrama* (Jurgens 2007) en *Staatssecretaris of seriecrimineel. Het smalle pad van de Marokkaan* (Andersson Toussaint 2009) die door hun etnische focus sterke parallellen vertonen met neoconservatieve klassiekers als Norman Podhoretz' *My negro problem. And ours* (Podhoretz 1963).

– Een stellend waarheidsbegrip. Het neoconservatisme gaat uit van wat Wendy Brown een 'modaliteit van verkondigde waarheid' noemt (Brown 2006, 707). Brown herleidt dit tot het christelijke denken, dat uitgaat van het performatieve vermogen van taal om waarheid en realiteit vorm te geven. Het is zoals in het vers 'God zei: "Er zij licht" en er was licht': taal wordt gezien als een handeling die een scheppende verhouding heeft tot de werkelijkheid. Evengoed is er een seculiere bron te vinden voor een dergelijk waarheidsbegrip. Zo stelt Fukuyama dat het centrale thema van de kritiek van Leo Strauss op de verlichting, het van Plato afkomstige in-

zicht is dat de rede alleen niet voldoende is om een duurzame politieke orde te vestigen en dat 'nonrational claims of revelation' nimmer verbanen kunnen worden uit de politiek (Fukuyama 2006, 30). Gezien deze inspiratie is het niet verwonderlijk dat neoconservatieven regelmatig verkondigen wat waar, goed en rechtvaardig is, zonder enige onderbouwing door feiten of argumenten.¹⁵ Morele zekerheden en verkondigde waarheden zijn in hun ogen te prefereren boven het epistemologische en morele relativisme van de progressieve politiek. Deze modaliteit van de verkondigde waarheid valt samen met een ander neoconservatief waarheidsbegrip: 'truth from the gut' (Brown 2006, 707). In Nederland is er een vergelijkbaar stellend waarheidsidee op rechts, dat wetenschap wantrouwt als vervreemd en in plaats daarvan een 'epistemologie van de man op straat' naar voren schuift: het idee dat 'de man op straat' een directe, onvervreemde relatie tot de sociale werkelijkheid heeft, en daarmee een bevoorrecht inzicht in sociale problematiek.¹⁶

– Een sterk geloof in maakbaarheid. Het klassieke conservatisme heeft altijd een sceptische houding aangenomen wat betreft de maakbaarheid van de samenleving. Het benadrukt de waarde van traditie, langzame organische veranderingsprocessen en overgeleverde wijsheden. Het neoconservatisme heeft de kwalificatie neo omdat het met dit scepticisme breekt. Het verruilt de terughoudendheid van Burke voor het idealisme van Plato en gaat uit van de noodzaak van het vormen van de maatschappij naar de waarden die het neoconservatisme voorstaat. Er is dan wel sprake van verzet tegen *social engineering* van links, in het bijzonder de *Great Society* van president Lyndon B. Johnson (Fukuyama 2006), maar daar plaatst het neoconservatisme een eigen idee van *social engineering* tegenover (Brown 2006) dat zich uit in een moraliserende staat in zowel binnen- als buitenlands beleid. Het bekendste voorbeeld is de Irakoorlog en het idee dat *regime change* en *nation-building* kan worden opgelegd. Bij Fortuyn vinden we eveneens een sterk maakbaarheidsdenken.

'Met het opgeven van het ideaal van de maakbare samenleving heeft de politiek haar belangrijkste instrument uit handen gegeven. (...) Net zoals onze gebouwde omgeving is ook de samenleving maakbaar. Niet als resultaat van een *grand design* maar als een samenspel van krachten en ontwerpen. De politiek behoort dat proces op zijn minst te regisseren of daar

de bouwstenen voor aan te dragen. Maar dan moet een politieke beweging wel een idee hebben van die toekomstige samenleving. Het liefst in de vorm van een blauwdruk: niet als dogma maar als wenkend perspectief waar naartoe kan worden gewerkt. (...) Dat noemde men in vervlogen dagen een maatschappijbeschouwing of een ideologie' (Fortuyn 1997, 30).¹⁷

Dit maakbaarheidsdenken gaat samen met een nadruk op het belang van theorie- en ideeënvorming, en een strategische inzet daarvan voor het verwerven van populaire steun. Bart Jan Spruyt (2006) schrijft over de vertaling van een *high conservatism* (Leo Strauss) met een hoge mate van abstractie naar een *low conservatism* (Irving Kristol) dat zich op tactische wijze verhoudt tot populaire bewegingen op religieus en traditioneel rechts. Dit is een vergelijkbare tactische positie als waar Fortuyn naar op zoek is gegaan, met het verschil dat Fortuyn zich diende te verhouden tot een volkse achterban die noch religieus van aard, noch traditioneel van waarden is.

III Van neoconservatief naar postprogressief

Het belangrijkste verschil tussen nieuwrechts in Nederland en de Verenigde Staten is dat het Amerikaanse conservatisme zich richt op de verdediging van traditionele en religieuze waarden, terwijl in Nederland veel conservatieven deze strijd inmiddels als verloren hebben beschouwd. Progressieve waarden zijn dermate ingesleten dat ze, in de woorden van Fortuyn, inmiddels een 'gezonken cultuurgoed' zijn. Als gevolg van deze realiteit bestaan er grofweg twee kampen in het Nederlandse conservatisme. Er is een traditioneel conservatisme dat progressieve waarden wil aanvechten, denk aan het *Conservatief manifest* (Spruyt en Visser 2003) waarin wordt betoogd: 'Het zou goed zijn als de eenzijdige opvoeding tot mondigheid en het opkomen voor jezelf, je "eigen mening", gevoelens en sentimenten – de opvoeding die de erfenis vormt van de jaren zestig en zeventig – wordt gerepareerd.' Daarnaast is er een vernieuwingsconservatisme, een postprogressief kamp dat progressieve verworvenheden heeft ingelijfd in het conservatieve project. Deze stroming, hoe diffuus en eclecticisch ook, is naar mijn mening dominant, mede omdat zij zich beter verhoudt tot de bestaande opvattingen van het electoraat. Terwijl meer tra-

ditionele conservatieven als Kinneging, Spruyt, Verbrugge en Bolkestein pleiten voor het ongedaan maken van progressieve sedimenten, ziet Fortuyn dit evenzeer als onmogelijk en onwenselijk. Als openlijk homofiel en kind van de jaren zestig kiest Fortuyn ervoor om op het terrein van de ingesleten progressieve verworvenheden van de jaren zestig en zeventig zijn conservatieve politiek te construeren. Daarmee is hij de eerste die een postprogressief conservatisme weet te verwoorden.

Nu is het gedachtegoed van Fortuyn door weinigen serieus genomen, en herhaaldelijk hautain van de hand gedaan als 'postmodern', 'onsamenhangend' en 'een verzameling van borreltafelwijsheden'. De enige die tot zijn grote verdienste het denken van Fortuyn op waarde heeft weten te schatten is Dick Pels (2003, 2010). Hij ziet Fortuyn geheel terecht als een 'eclectische voorbode' van 'een intrigerende convergentie tussen marktliberalisme en neoconservatisme' (Pels 2010, 93). Een neoconservatisme dat op zijn beurt weer gebouwd is op een tactische fusie van 'militante atheïsten' – Cliteur, Ellian, Philipse¹⁸ (daar moeten we Hirsi Ali aan toevoegen) – en 'christelijk geïnspireerden' – Spruyt, Kinneging, Verbrugge (hier moeten Bolkestein en Fortuyn niet vergeten worden).¹⁹

Fortuyn is zoals gezegd de eerste die een doorbraak weet te forceren en elementen uit het neoconservatieve gedachtegoed weet te introduceren en te populariseren naar een grotere groep mensen. In *De verweesde samenleving* ([1995] 2002) komt het neoconservatieve denken voor het eerst naar voren in Fortuyns schrijven. Was zijn eerdere *Aan het volk van Nederland* (1992) nog een ode aan de mondige, geëmancipeerde burger, *De verweesde samenleving* is een 'religieus-sociologisch traktaat', een pleidooi voor een herwaardering van het gezag van de vader. De belangrijkste elementen van het neoconservatisme zijn aanwezig: de essentialistische fundering van de cultuur aan de hand van kernwaarden, het instrumentele gebruik van religie dat samenkomt in de term joods-christelijke humanistische cultuur, een sterk maakbaarheidsdenken, de afkeer van relativisme en een stellend waarheidsbegrip.²⁰ In het boek beschrijft Fortuyn de jaren zestig en zeventig als een rebellie tegen de symbolische vaders die de wet stelden. Het is de erosie van het patriarchaat dat Siep Stuurman in het centrum van de verzuiling plaatste. Het gevolg van deze progressieve revolte, zo eechoot Fortuyn de neoconservatieve cultuurkritiek na, is de

erosie van 'het patroon van normen en waarden' dat de samenleving bij elkaar houdt en bestendigt (Fortuyn [1995] 2002, 17). De symbolische vader verdwijnt uit beeld en de vrouwenemancipatie leidt tot het verdwijnen van de aandachtgevende rol van de symbolische moeder. Emancipatie en individualisering hebben zo geleid tot een aantasting van de integriteit van het gezin (Fortuyn [1995] 2002: 37). Bij gebrek aan gezagsdragers die de norm stellen, vieren de decadentie en het relativisme hoogtij. Bij gebrek aan moeders die aandacht geven, voelen de kinderen zich verweesd. Het gevolg is stuurlaai van de jongere generatie die 'hun plezier op hoesparty's besprekent met XTC' (Fortuyn [1995] 2002, 17). Tot dusverre is het een vrij traditionele cultuurkritiek. Fortuyn meldt echter dat hij niet terug wil naar het verzuilde Nederland omdat hij dit als onmogelijk ziet, omdat het niet past bij de moderne wereld. Fortuyn meldt dat hij zich 'in allerlei bochten [moet] wringen om niet in neoconservatieve hoek te worden bijgezet' (Fortuyn [1995] 2002, 37). Deze bochten zijn zeker bijzonder te noemen.

Fortuyn pleit voor een herwaardering van het gezinsverband, van de rol van de vader die de wet stelt en de moeder die aandacht geeft, maar ontkoppelt deze van hun klassieke invulling: 'Vrucht van emancipatie en individualisering kán immers zijn dat de zorgfunctie van de moeder en de wetsfunctie van de vader niet per se gekoppeld hoeven te worden aan de biologische positie van mannen en vrouwen' (Fortuyn [1995] 2002, 37). De symbolische vader kan dus net zo goed een vrouw zijn, of homoseksueel. Het is een vreemde synthese tussen progressieve waarden en het conservatieve idee van een morele orde, gefundeerd op het gezin als hoeksteen van de samenleving. Fortuyn distantieert zich van Bolkestein omdat deze, met zijn beroep op de joods-christelijke cultuur, terug zou willen naar een verouderd christelijk normen- en waardensysteem:

'Een dergelijke, weinig doordachte aanbeveling doet te veel herinneren aan de tijd dat de dominee en de pastoor de eenvoudige gelovigen rustig hielden en de rijke ondernemende burger hen arm hield. Op dat moment is een normen- en waardensysteem niet meer dan een disciplineringsinstrument in de handen van de heersende elite. Dat is niet alleen onwenselijk, maar gezien de graad van emancipatie van de burgers van de westerse samenlevingen ook niet realiseerbaar. Mensen hebben geleerd zélf na te

denken, zélf te beslissen over hun levensperspectief en laten zich de wet niet meer voorschrijven, zelfs niet door een nette burgerheer als Bolkestein' (Fortuyn [1995] 2002, 85).

Het strategische antwoord van Fortuyn is om naast de judeo-christelijke cultuur, een derde westerse cultuurbron aan te wijzen. Er is de joodse cultuur die de wet en de vader centraal stelt. Er is de christelijke cultuur, die de joodse wet overneemt, en gemeenschap daaraan toevoegt. En er is de humanistische cultuur, een product van de verlichting dat de nadruk legt op individuele ontwikkeling en ontplooiing. Het probleem is dat de moderniteit, in het bijzonder 'de industriële cultuur waarin de amusements- en mode-industrie de bepalende factoren zijn' (Fortuyn [1995] 2002, 72), tot het idee heeft geleid dat het individu het zonder de gemeenschap en de wet afkan. Het is de neoconservatieve kapitalismekritiek in een nieuw jasje. Fortuyn wil de balans opnieuw herstellen.

Ook de verzorgingsstaatkritiek van Fortuyn vertoont overeenkomsten met het neoconservatieve uitgangspunt dat de staat dient te worden ingezet voor de instandhouding van een morele gemeenschap. Niet de arrangementen als zodanig zijn het probleem, maar de mate van bureaucratisering en professionalisering die tot vervreemding leidt bij zowel de gebruikers als de financiers. Deze vervreemding heeft tot gevolg dat de gemeenschapszin die deze arrangementen in stand zou moeten houden, vervangen wordt door een anonieme technocratie. 'Daardoor is het mechanisme dat zorgt voor de formulering, handhaving en wijziging van het dragende systeem van normen en waarden buitenspel geplaatst en erodeert dat systeem in hoog tempo' (Fortuyn [1995] 2002, 79). Een klassiek conservatief thema. In Fortuyns pleidooi voor de menselijke maat is de echo van het aloude confessionele verzet tegen het 'onpersoonlijke en onchristelijke bureaucratisme en modernisme' (Von Der Dunk 1975, 28) terug te horen. Alhoewel Fortuyn paradoxaal genoeg de oplossing zoekt in het 'zelforganiserende vermogen van burgers', en de 'prijsaanbiedingsvorm' die het 'individu optimale keuzevrijheid biedt' (Fortuyn [1995] 2002, 80), wat strijdig lijkt met het eerder aangehangen conservatieve idee dat de moraal via de gemeenschap dient te worden opgelegd.

Fortuyn wil niet terug naar het verleden, nee, de samenleving moet ‘opnieuw uitgevonden worden’ (Fortuyn [1995] 2002, 206). We zijn getuige van een heel paradoxale morele restauratie. Een herwaardering van een collectief beleefd normen- en waardensysteem, dat toegepast kan worden op een cultuur waarin een onherroepelijke individualisering heeft plaatsgevonden. Het is niet gezag, maar ‘leiding’ waar nu behoefte aan is, want ‘een gemeenschap zonder leiding is in tegenspraak met zichzelf’ (Fortuyn [1995] 2002, 213). Het leest als een soort overgang van *hard power* naar *soft power*, de diffuse hybride tussen dwang en drang van het gemoraliseerde burgerschap, die Schinkel benoemt als ‘niet-afdwingbare dwang’ (Schinkel 2009). Net als de neonconservatieven gaat Fortuyn uit van maakbaarheid, en pleit voor moreel leiderschap in de media, het onderwijs en de kunsten om zijn opvatting van wat Nederlandse morele waarden zijn te onderrichten en verspreiden.

Deze thematiek verhardt en verscherpt Fortuyn in *Tegen de islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament* (1997), wat alweer leest als een dialoog met het Amerikaanse neoconservatisme. Hier doet het eerdergenoemde vriend-vijandenken zijn intrede en stelt Fortuyn dat het Westen in reactie op het islamitische fundamentalisme zijn eigen normen en waarden moet formuleren, grenzen moet stellen en zijn kracht moet tonen (Fortuyn 1997, 37). Het fundamentalisme, zo stelt Fortuyn, is het idee dat ‘de uit maatschappijbeschouwing of religieuze opvatting voortvloeiende normen en waarden zonder meer bepalend zijn voor gedragingen in het publieke domein’ (Fortuyn 1997, 32). Er valt echter wel iets te leren van het christelijk geïnspireerde fundamentalisme (lees: neoconservatisme) uit de Verenigde Staten, namelijk dat secularisering kan leiden tot decadentie en ontkenning van de eigen normen en waarden. Er is dus een ersatz-religie nodig, een eigen seculier fundamentalisme, om de vrijheden van het Westen te verdedigen tegen de islam. In die context moeten we de ondertitel van het boek lezen: *Nederlandse identiteit als fundament*. Dit fundament is natuurlijk het geëmancipeerde joods-christelijke humanistische idee zoals Fortuyn dat in *De verweesde samenleving* heeft beschreven. Betekent dit dat de kernwaarden van Fortuyn, net als in het religieuze fundamentalisme, bepalend worden voor gedrag in het publieke domein? Nóg niet, althans nog niet voor autochtonen: ‘Ik wil op dit moment nog niet zover gaan om te eisen dat men zich schikt

naar deze essentiële waarden van onze cultuur, hoewel ik voor de nieuwkomers wat dat betreft een uitzondering maak’ (Fortuyn 1997, 109). Het is een voorbode van het latere integratiebeleid van Verdonk en de participatiecontracten van Asscher.

Dit alles leest als een originele poging het conservatisme opnieuw te formuleren in een context bepaald door de dominantie van progressieve waarden. Via deze postprogressieve cultuurpolitiek, die samenkomt met een meer neoliberaal georiënteerd pleidooi voor marktwerking en privatisering (Fortuyn 1991), verschaft Fortuyn de eclectische ideologische basis voor de door Pels besproken tactische alliantie tussen militante atheïsten, christelijk geïnspireerden en neoliberale marktdenkers, die samen het profiel van nieuwrechts bepalen. Deze stromingen botsen op bepaalde terreinen, maar bekennen zich tot elkaar door twee gemeenschappelijke vijanden: links en de islam.

Conclusie

Dit artikel stelt een nieuwe interpretatie voor van de omslag in de Nederlandse politiek sinds de Fortuynrevolte in 2002. Ik heb aannemelijk willen maken dat er sprake is van een succesvolle conservatieve *backlash*, die paradoxaal en ambigu is. Deze conservatieve tegenstroom kenmerkt zich enerzijds door een tegenstrijdige assimilatie van een selecte reeks progressieve waarden – hoofdzakelijk vrouwenrechten, homorechten, secularisme en individualisme – die worden geculturaliseerd en gehistoriseerd. De waarden krijgen een statisch karakter toebedeeld en worden losgekoppeld van het bijbehorende vooruitgangsstreven, alsmede de concrete inspanningen en bewegingen waar ze uit zijn voortgekomen. En anderzijds door de actieve bestrijding van de progressieve consensus op een reeks van andere terreinen: milieubescherming, cultuurbeleid, internationalisme, economie, arbeidsethiek, ontwikkelingshulp, terrorisme, immigratie, misdaadbestrijding en sociaal beleid. Op al deze gebieden zagen we de afgelopen jaren een beweging in de politiek en het publieke debat naar meer conservatieve opvattingen.

Het besluit om deze nieuwe term naar voren te schuiven komt voort uit de gewaarwording dat bestaande etiketten tekortschieten in het beschrijven van de politiek van het diffuse en heterogene nieuwrechts. Het Amerikaanse neoconservatisme heeft zeer zeker op een reeks van terreinen als inspiratie gediend in het formuleren van deze nieuwe conservatieve politiek. Om figuren als Wilders of Fortuyn neoconservatief te noemen is echter een weinig bevredigende oplossing. Alhoewel sommige opiniemakers en intellectuelen dicht bij het Amerikaanse neoconservatisme blijven, en zichzelf soms als zodanig aanduiden, hebben anderen de neoconservatieve politiek dermate vertaald, veranderd of aangengelgd dat het etiket meer verwarring scheidt dan verduidelijkt. We zouden er natuurlijk voor kunnen kiezen een consistente kern van neoconservatieve denkers te identificeren in Nederland. Dat zou echter leiden tot de uitsluiting van andere 'neoconservatief geïnspireerden'. En het is juist deze bredere groep die de grootste impact op de Nederlandse politiek heeft gehad. Daarmee dient zich de behoefte aan voor een term die meer specifiek de Nederlandse politieke realiteit adresseert en tegelijkertijd op een diffusere denkrichting kan worden toegepast.

De postprogressieve politiek, om af te sluiten, is geen uniek Nederlands fenomeen. Het heeft er alle schijn van dat vergelijkbare politieke vernieuwingen zich voordoen elders in Europa, bijvoorbeeld in Scandinavië, Frankrijk en Engeland. Zo heeft nieuwrechts in Nederland inspiratie ontleend aan de Deense Volkspartij, en op haar beurt dient Nederland weer als inspiratie voor de vernieuwing van het Front National onder Marine Le Pen en de English Defence League in Groot-Brittannië. Nieuwe vormen van conservatisme zijn geleidelijk oudere vormen van conservatieve en (extreem)rechtse politiek aan het vervangen. Nu deze bewegingen hun politieke ideeën aanpassen en moderniseren, is het aan ons om onze eigen ideeën eveneens te vernieuwen, om zo deze bewegingen effectiever te kunnen pareren.

Merijn Oudenampsen is socioloog en politicoloog. He is verbonden aan de Universiteit van Tilburg, waar hij promoveert op een onderzoek naar politiek populisme en de ruk naar rechts in de Nederlandse politiek. Hij was co-redacteur van *Power to the people. Een anatomie van het populisme* (Boom | Lemma 2012). Zijn persoonlijke website is: www.merijnoudenampsen.org

Literatuur

Andersson Toussaint, P. (2009) *Staatssecretaris of seriecrimineel. Het smalle pad van de Marokkaan*. Amsterdam: Bert Bakker.

Baudet, T. (2013) 'Onherroepelijk richting een federale unie. Ook wij eisen een referendum!'. In: *NRC Handelsblad*, 26 januari.

Benhabib, S. (2002) *The claims of culture. Equality and diversity in the global era*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Beus, J. de (2006) 'Een derde eeuw van Nederlands conservatisme'. In: H. Pellikaan en S. van der Lubben (red.) *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen*. Utrecht: Spectrum, 221-237.

Bolkestein, F. (2011) *De intellectuele verleiding. Gevaarlijke ideeën in de politiek*. Amsterdam: Bert Bakker.

Bosma, M. (2011) *De schijnelite van de valsemunters. Drees, extreemrechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik*. Amsterdam: Bert Bakker.

Brown, W. (2006) 'American nightmare. Neoliberalism, neoconservatism, and de-democratization'. In: *Political Theory* 34 (6), 690-714.

Dunk, H.W. von der (1976) *Conservatisme*. Bussum: Unieboek.

Krisis

Tijdschrift voor actuele filosofie

Dunk, H.W. von der (1975) 'Conservatisme in vooroorlogs Nederland.' In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 90. Den Haag: Martinus Nijhoff, 15-37.

Duyvendak, J.W. (2004) *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van 'de' individualisering en de toekomst van de sociologie*. Amsterdam: Vossiuspers UvA.

Fortuyn, P. (1991) *Zonder ambtenaren. De overheid als ondernemer*. Amsterdam: Veen.

Fortuyn, P. (1992) *Aan het volk van Nederland. De contractmaatschappij, een politiek-economische zedenschets*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.

Fortuyn, P. ([1995] 2002) *De verweesde samenleving. Een religieus-sociologisch traktaat*. Rotterdam: Karakter Uitgevers.

Fortuyn, P. (1997) *Tegen de islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament*. Utrecht: Bruna.

Fukuyama, F. (2006) *America at the crossroads. Democracy, power and the neoconservative legacy*. New Haven: Yale University Press.

Havenaar, R. (2011) *Te licht bevonden. Over PVV-ideoloog Martin Bosma*. Amsterdam: Van Oorschot.

Hirsi Ali, A. (2006) *Ayaan verzameld. Essays en toespraken*. Amsterdam: Uitgeverij Augustus.

Houtman, D. en J.W. Duyvendak (2009) 'Boerka's, boerkini's en belastingcenten. Culturele en politieke polarisatie in een post-christelijke samenleving.' In: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (red.) *Polarisatie. Bedreigend en verrijkend*. Amsterdam: Uitgeverij SWP, 102-119.

Huntington, S. (1957) 'Conservatism as an ideology.' In: *The American Political Science Review* 51 (2), 454-473.

Merijn Oudenampsen – De revolte van nieuwrechts

Huntington, S. (1994) *The clash of civilizations and the remaking of world order*. New York: Simon & Schuster.

Jansen, H. en B. Snel (2006) *Eindstrijd. De finale clash tussen het liberale Westen en een traditionele islam*. Amsterdam: Van Praag.

Jurgens, F. (2009) *Het Marokkanendrama*. Amsterdam: Meulenhoff.

Kossmann, E.H. (1981) *Over conservatisme*. Johan Huizingalezing 1980. Amsterdam: Athenaeum.

Kristol, I. (1995) *Neoconservatism. The autobiography of an idea*. Chicago: Elephant Paperbacks.

Kristol, I. (2003) 'The neoconservative persuasion.' In: *Weekly Standard*, 25 augustus. Te raadplegen op: www.weeklystandard.com [10 februari 2013].

McRobbie, A. (2004) 'Post-feminism and popular culture.' In: *Feminist Media Studies* 4 (3), 255-264.

McRobbie, A. (2009) *The aftermath of feminism. Gender, culture and social change*. Londen: Sage.

Meier, H. en J.H. Lomax (2006) *Carl Schmitt and Leo Strauss. The hidden dialogue*. Chicago: University Of Chicago Press.

Middelaar, L. van (2005) 'Et voilà, de moderniteit'. In: J. Vink en C. Reutenfrans (red.) *De terugkeer van de geschiedenis. Letter & geest*. Amsterdam: Uitgeverij Augustus.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (2011) *Integratienota. Integratie, binding, burgerschap*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Nash, G. ([1976] 2006) *The conservative intellectual movement in America since 1945*. Wilmington: ISI Books.

Oudenampsen, M. (2012) 'De politiek van het populisme onderzoek'. In: J. Uitermark et al. (red.) *Power to the people. Een anatomie van het populisme*. Amsterdam: Boom, 17-48.

Pels, D. (2003) *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*. Amsterdam: Anthos.

Pels, D. (2010) 'Een paar apart. Fortuyn en Van Doorn als publieke sociologen'. In: J. Van Hoof et al. (red.) *J.A.A. van Doorn en de Nederlandse sociologie. De erfenis, het debat en de toekomst*. Amsterdam: Pallas, 87-98.

Podhoretz, N. (1963) 'My negro problem. And ours.' In: *Commentary*, februari, 93-101.

Renema, J. (2012) 'Beter goed gejat dan slecht bedacht. De permanente revolutie van rechts.' In: *Jaarboek Kritiek 2012. De actuele utopie*, 45-64.

Robin, C. (2011) *The reactionary mind. Conservatism from Edmund Burke to Sarah Palin*. Oxford: Oxford University Press.

Scheffer, P. (2007) *Het land van aankomst*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Schie, P. van (2006) 'Einde van het neoconservatisme'. Lezing voor de culturele kring 'Adriaen Poirters' te Oisterwijk. Te raadplegen op: <http://teldersstichting.vvd.nl/nieuws/152/einde-van-het-neoconservatisme>. [11 februari 2013].

Schinkel, W. (2009) 'De virtualisering van burgerschap en de paternalistische staat.' In: *Sociologie* 5 (1), 48-68.

Schinkel, W. en F. van Houdt (2010) 'The double helix of cultural assimilationism and neo-liberalism. Citizenship in contemporary governmentality.' In: *The British Journal of Sociology* 61 (4), 696-715.

Schinkel, W. (2012) *De nieuwe democratie. Naar andere vormen van politiek*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Schuyt, K. (2006) *Democratische deugden. Groepstegenstellingen en sociale integratie*. Cleveringalezing. Leiden: Leiden University Press.

Schuyt, K. (2008) 'Afshin Ellians absolute gehoorzaamheidsplicht.' In: *NRC Handelsblad*, 17 september.

Spruyt, B.J. (2003) 'In een moderne samenleving is niets zo noodzakelijk als conservatisme'. In: *Trouw*, 29 november.

Spruyt, B.J. en M. Visser (2003) 'Conservatief manifest'. In: *Trouw*, 18 maart.

Spruyt, B.J. (2006) 'De verdediging van het Westen. Leo Strauss, Amerikaans neoconservatisme en de kansen in Nederland.' In: H. Pellikaan, S. van der Lubben (red.) *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen*. Utrecht: Spectrum, 278-298.

Spruyt, B.J. (2008) 'Het neoconservatisme van Jacques de Kadt'. Te raadplegen op: <http://bartjanspruyt.blogspot.nl/2008/03/het-neoconservatisme-van-jacques-de.html>. [11 februari 2013].

Vink, J. & C. Rutenfrans (red.) (2005) *De terugkeer van de geschiedenis*. Amsterdam: Uitgeverij Augustus.

Vossen, K. (2011) 'Classifying Wilders. The ideological development of Geert Wilders and his Party for Freedom.' In: *Politics* 31 (3), 179-189.

Vossen, K. (2013) *Rondom Wilders. Portret van de PVV*. Amsterdam: Boom.

Waal, J. van der, P. Achterberg, D. Houtman, W. de Koster en K. Manevska (2010) "'Some are more equal than others". Economic egalitarianism and welfare chauvinism in the Netherlands.' In: *Journal of European Social Policy*, 20 (4): 350-363.

Wansink, H. (1996) *De conservatieve golf*. Amsterdam: Prometheus.

Wilders, G. (2005) *Kies voor vrijheid. Een eerlijk antwoord*. Den Haag: Groep Wilders.

Woltring, N. (2011) *Van democratisch burger tot ondernemer van het eigen leven. De ontvangst van het neoliberalisme in de PvdA*. Amsterdam: Masterscriptie UvA.

Zuidhof, P.W. (2012) *Imagining politics. The discursive politics of neoliberalism*. Rotterdam: PhD thesis Erasmus University.

© De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.

---

¹ Met dank aan Odile Heynders, Jan Blommaert, Hans Siebers, Paul Kalma, Dick Pels, Wout Cornelissen, Koen Vossen, Paul Mepschen en de *Krisis*-redactie voor hun commentaar.

² Ook wel culturisme genoemd, zie Schinkel (2012).

³ Voor een analyse van de opkomst van het neoliberalisme in Nederland, zie Woltring (2011) en Zuidhof (2012).

⁴ Een mooie uitzondering, ontdekt na het schrijven van een eerste versie van dit artikel, is Koen Vossen (2011, 2013), die de invloed van het neoconservatisme op Wilders in kaart brengt.

⁵ Nieuwrechts is een stroming met een sterke economische component. Het beeld van nieuwlinks als postmaterialistisch behoeft evengoed bijstelling. De burgerrechtenbeweging, een van de pilaren van nieuwlinks in de V.S., voerde bijvoorbeeld campagne voor banen, huisvesting, onderwijs en andere verzorgingsstaatarrangementen. Dat zijn toch geen immateriële zaken. Vergelijkbare dingen kunnen gezegd worden over de vrouwenbeweging en de intrede van vrouwen op de arbeidsmarkt.

---

⁶ In het neoconservatisme klinkt tevens de invloed door van de formulering van Carl Schmitt aangaande politiek als het onderscheiden van vriend en vijand. Strauss heeft geschreven over Schmitts werk, en zijn eigen interpretatie daarvan ontwikkeld (Meier en Lomax 2006). Carl Schmitt wordt tevens genoemd als inspiratie door Nederlandse neoconservatieve intellectuelen als Luuk van Middelaar, Bart Jan Spruyt en Afshin Ellian (Schuyt 2006). Zo schrijft Van Middelaar: 'Carl Schmitt zou ongetwijfeld misprijzend hebben gereageerd op alle nobele zielen die tegensputterden toen de Verenigde Staten dicteerden: "Wie niet voor ons is, is tegen ons". Zo gaat dat nu eenmaal in een strijd waarin "op leven en dood" geen metafoor meer is.' (Van Middelaar 2005, 89-90).

⁷ Het is niet verwonderlijk dat zowel Bart Jan Spruyt (2008) als Martin Bosma (2011) in Jacques de Kadt een politiek voorganger zien. De Kadt zou met zijn hiërarchische cultuurpolitiek, zijn afkeer van nieuwlinks, zijn retoriek over 'de afvalproducten van de welvaartstaat' en zijn nadruk op de gewelddadige verdediging en uitbreiding van de westerse invloedssfeer, zeer zeker als een neoconservatief gekenschetst worden in de Verenigde Staten. In zijn verdediging van Jacques de Kadt ten opzichte van Martin Bosma, beperkt Ronald Havenaar (2011) zich helaas tot het uitvergroten van de verschillen tussen het eliteconservatisme van De Kadt en het volkse conservatisme van Bosma, zonder de overeenkomsten in de ideologische inhoud van het neoconservatisme van beiden te bespreken.

⁸ Het bekende essay *Het multiculturele drama* is mede geïnspireerd op de neoconservatieve kritiek op het multiculturalisme en de verzorgingsstaat, waar Scheffer de term 'etnische onderklasse' vandaan heeft. De neoconservatief Norman Podhoretz wordt dan ook met naam genoemd, zij het als 'Amerikaanse schrijver' en niet als een van de twee grondleggers van het neoconservatisme. Scheffers boek *Het land van aankomst* is een poging de Nederlandse discussie rond migratie en integratie te bezien vanuit de Amerikaanse ervaring. Wat het boek niet vermeldt, is dat de neoconservatieve visie daarbij een hoofdrol krijgt toebedeeld, aan de hand van auteurs als Nathan Glazer, Daniel Patrick Moynihan, de vroege John Gray, Dinesh D'Souza, Bernard Lewis, Niall Ferguson, Thomas Sowell, de vroege Francis Fukuyama, Hirsi Ali, Oriana Fallaci en Samuel Huntington. Scheffer schaarst zich daarbij expliciet achter de ideeën van Huntington en de neoconservatieve *culture of poverty*-theorie.

⁹ Dit op basis van haar schrijven na *Submission*, waarin zij het heeft over een ‘totalitaire islam’ en schrijft dat ‘overal waar moslims hun geloof serieus nemen westerse vrijheden [worden] bedreigd’ (Hirsi Ali 2006, 240). Het serieus nemen van het geloof wordt gelijkgesteld met een letterlijke interpretatie van de Koran. Aan de andere kant zien we dat vrijheden niet universeel zijn maar inherent westers. Dit dubbele reductionisme is typisch voor het neoconservatisme. Haar aanstelling in 2006 bij de neoconservatieve denktank *American Enterprise Institute* is dan ook weinig verrassend.

¹⁰ In zijn bijdrage aan *Ruimte op rechts* maakt (de recent overleden) Jos de Beus een indrukwekkende strategische analyse van de mogelijkheden voor een (neo)conservatieve doorbraak (De Beus 2006). Op verschillende punten in de analyse verschuift De Beus van neutrale beschouwer naar een meer subjectieve, stellende positie. De titel van het artikel, *Een derde eeuw van Nederlands conservatisme*, doet overigens wat pompeus aan voor Nederland en heeft verdacht veel weg van Irving Kristols essaytitel *The coming conservative century* (Kristol 1995).

¹¹ Deze namenlijst is afgeleid uit de volgende lectuur: De Beus 2006, Spruyt 2006, Wansink 1996, Vink en Rutenfrans 2005, Jansen en Snel 2006. Daarbij rekent Spruyt op groothartige wijze ook Hans Achterhuis tot de neoconservatieve beweging. Achterhuis heeft echter publiekelijk stelling genomen tegen het neoconservatisme en is eerder te kwalificeren als een pragmatisch-behoudend liberaal.

¹² Hierin komen het progressieve cultuurrelativisme en het neoconservatieve cultuurbegrip overigens met elkaar overeen. Beide zijn gebaseerd op wat Seyla Benhabib een ‘reductionistische sociologie van cultuur’ noemt (Benhabib 2002, 4). Het multiculturalisme heeft de uniekheid en onvergelykbaarheid van culturen als premisse, terwijl het neoconservatisme een rangschikking aanbrengt. Alle twee zien culturen echter als vastomlijnde, homogene entiteiten. Benhabib bekritiseert beide visies, enerzijds omdat cultuur in de werkelijkheid altijd hybride, complex en veranderlijk is, anderzijds omdat een dergelijk cultuurbegrip de universaliteit van waarden als vrijheid en gelijkheid ontkent en ondermijnt.

¹³ Zo stelt Frits Bolkestein: ‘Met de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens als maatstaf is het mogelijk een rangorde van culturen aan te brengen. Vooral wordt duidelijk dat de westerse cultuur, na vele eeuwen van afschuwelijk bloedvergieten, op dit

moment superieur is aan die van de moslimwereld.’ (Bolkestein 2011, 264). We zien hier een kenmerkend onderdeel van de neoconservatieve instrumentalisering van de verlichting: de ontkenning van universaliteit. Bolkestein (2011, 29) ontleent zijn ideeën over de verlichting aan het werk van Gertrude Himmelfarb, de weduwe van neoconservatieve *godfather* Irving Kristol (die tevens veelvuldig door Bolkestein wordt aangehaald) en vooraanstaand neoconservatief historicus.

¹⁴ Om een idee te geven, een concreet voorbeeld uit het werk van Daniel Patrick Moynihan dat door Fukuyama (2006, 19) wordt genoemd is dat de hoogte van de bijstand Afro-Amerikaanse mannen zou beroven van hun waardigheid als kostwinner, omdat het laagbetaalde werk dat zij verrichten nauwelijks boven bijstandsniveau uitkomt. Dit zou leiden tot gebroken gezinnen, de alleenstaande moeders kunnen het immers zelf wel af. Typisch is dat neoconservatieven nimmer de hoogte van de lonen, maar de hoogte en vooral de allocatie van uitkeringen als het probleem zien, die moeten immers gericht zijn op instandhouding van het gezin als hoeksteen van de samenleving.

¹⁵ In meer alledaagse termen is dit bekend komen te staan als *fact free politics*.

¹⁶ Het straatcoachavontuur van Diederik Samsom kan gelezen worden als een strategische knieval naar een dergelijke epistemologie.

¹⁷ Zie ook Wilders: ‘Wij moeten ons allereerst realiseren dat wij niet machteloos staan. Wij kunnen zelf vorm geven aan de geschiedenis, ons lot als volk in eigen hand nemen, zelfstandig besluiten nemen over de staatkundige, culturele en economische inrichting van ons land. We moeten onszelf bevrijden van een cultuur van lage verwachtingen.’ (Wilders 2005, 105)

¹⁸ Herman Philipse is overigens een vreemde eend in de bijt. Hij is geen neoconservatief. Zijn atheïsme gaat uit van een popperiaans ingevuld neopositivisme, wat inhoudt dat de moraal niet gegrond kan worden. Het neoconservatisme is juist ontstaan als een verzet tegen dergelijke vormen van ‘relativisme’.

¹⁹ De tekortkoming van de analyse van Dick Pels is enerzijds dat hij ertoe neigt de denkbeelden van Fortuyn te verklaren aan de hand van zijn persoonlijke biografie en zijn dandyeske karakter, waardoor de herkomst van zijn ideeën onduidelijk blijft en de bredere beweging buiten beeld blijft. En anderzijds dat Pels uitgaat van het hoefijzermodel,

waarin de termen revolutionair en conservatief elkaars tegenpolen zijn. Het gevolg is dat het model vastloopt als het geconfronteerd wordt met een radicaal conservatisme. Het probleem lijkt erin te schuilen dat het hoefijzermodel impliciet uitgaat van de neutraliteit van de bestaande politieke instituties, waardoor het als verklaringsmodel zelf een zeer politiek geladen instrument is.

²⁰ De boeken van Fortuyn zijn alle ‘stellend’ geschreven zonder referenties of voetnoten, wat een analyse van de herkomst van zijn ideeën ook zo lastig maakt.